

УДК 811.161.2' 282.2

Східноподільські говірки в контексті подільського говору

У статті розглянуто фонетичну та граматичну системи східноподільських говірок, виявлено основні риси у системі вокалізму і консонантизму, відзначено морфологічні риси говірок.

Ключові слова: вокалізм, консонантизм, східноподільські говірки.

В статье рассмотрено фонетическую и грамматическую системы восточноподольских говоров, выявлено основные черты вокализма и консонантизма, отмечены морфологические черты говоров.

Ключевые слова: вокалізм, консонантизм, восточноподольские говоры.

The article deals with phonetic and grammatical system shidnopodilskyh dialects, the main features of the system and consonant vowel, marked morphological features of dialects.

Keywords: vocalism, konsonantism, shidnopodilski dialects.

Подільський говір незважаючи на стрімкий розвиток діалектології в останні роки, залишається найменш вивченим ареалом побутування української мови.

Лексика Східного Поділля недостатньо вивчена. Східноподільські говірки частково представлені в регіональних словниках П. Лисенка «Словник специфічної лексики правобережної Черкащини», Д. Брилінського «Словник подільських говірок», М. Доленка «Словник діалектної лексики Вінниччини», Т. Тищенко «Лексика бджільництва Східного Поділля». Спорадично представлені лексеми різних тематичних груп у наукових студіях А. Очеретного, говіркові особливості Східного

Поділля подає праця І. Варченка «До вивчення говіркових і топонімічних даних Східного Поділля» [2].

Побутова лексика говірок західної Черкащини, які у своїй основі є східноподільськими, системно представлена в Атласі побутової лексики Г. Мартинової [8]. Тематична група сільськогосподарської лексики подільсько-середньонадніпрянської межі стала предметом докладного опису Т. Тищенко [10]. Сучасна лексика східноподільських говірок уведена в науковий обіг І. Гороф'янюк, Г. Краєвською, Т. Тищенко.

Незважаючи на різнодіалектну стихію, східноподільські говірки в своїй основі залишаються подільськими.

Фонетична система східноподільських говірок виявляє такі риси у системі вокалізму:

1. Ненаголошена |e| реалізується звуками [и], [и^е]: *ди^екол'те, де^н'це, дис'ати'рик, ди^ес'ати'пасимки, ди^с'атка, ди^ес'а'чанка, ди^ес'а'чанки, за'кутатис'а бри'хункойу, капи^ел'ух, кли'йонка, коби'н'ак, кол'готки диди'ронов'і, ми'реживо, ми'решка, ниви'д'імка, 'од'аг би'ушний, год'і'йал'це вирб'л'уже, 'од'аг ни^епо'м'ірний, 'од'аг пи^ечал'ний, ожи'р'ел'йе, 'од'аг спи'цовочний, пир'чатки, пири'док, пи^етел'ка, пи^ери^ев'а'затис'а, пириби'ратис'а, пил'і'ринка, пил'о'ринка, пили'нати, причи'пуруватис'а, полот'но гри'б'ін.е, полот'но дис'а'чане.*

2. «Укання» повне або часткове: *бо'ма'з'ейка, за'лужка, кувир'кот, ко^у'жух, ку'жух, 'ко'ш'іл', ко'шул'а, ку'шул'а, гу'нучка, гу'нуч'і, о'у'нуч'а, уч'кур, о'ч'кур, упо'вивач, у'б'ручка, уб'ручка, у'нуч'і, по'лу'в'ер, пулу'в'ер, штур'моўка.* Ф. Жилко зауважував, що в подільських говірках немає розрізнення |o| та |y| і щодалі на захід, то «укання» виявляється більш виразно [5, 235].

Системі консонантизму східноподільських говірок притаманні такі риси:

- у позиції перед глухими не завжди зберігається дзвінкість приголосних |б|, |в|, |г|, |д|, |ж|, |дж|, |дз|, |з|, |ц|: *бе^уско'зирка, не^удох'ітки,*

об'ш'лаг, оп'шиўка, опиши'вати, об'час, опки'дати, опканти'вати, 'ком'ір розклад'ний, 'од'аг в'ім'хоженій, 'од'аг рос'к'ішній, п'ітк'латка, п'ід'м'клад'ма, п'ід'м'кол'ін.ики, п'ім'пахник, п'ітп'лечники, п'ітс'тилка, п'ід'с'ц'ож'ка, п'ітши'вати, потиш'тан'іки, п'лат'а розкл'о'шон.е, ~ оп'ширне, ~ вус'ке, роспа'шонка, 'росп'ірка, с'ц'ошка та ін.;

- усі досліджувані говірки послідовно зберігають протетичні приголосні [г], [в] перед голосними [о], [у]: *'вустаўка, вуст'і'лок, кол'цо гобру'чал'не, го'дежа го'полиста, гоб'ручка, гобру'чалка, 'гобруч, гоб'р'іски, го'п.инка, го'борка, го'с'інка, го'нучка, го'нуч'і, гобмас'тити, пал'то го'с'ін'е, гочкур'н'а, гоч'кур, го'ч'інок*, що підтверджують карти АУМ (I, к. 7). Т. Тищенко ізоглосу ареалу побутування приставних [г], [в], [л] у говірках подільсько-середньонаддніпряньського суміжжя проводить із північного заходу на південний схід по лінії Павлівка Жашківського району – Кислин Маньківського району – Ризино – Озірна – Скаливатка Звенигородського району – Катеринопіль – Ступичне – Мокра Калигірка Катеринопільського району – Соболівка – Кавунівка Шполянського району Черкаської області із незначними відхиленнями вправо і вліво [10, 144];

- сполуки |вј|, |пј| у досліджуваних говірках реалізуються звукосполученнями [вл'], [пл'] *капл'у'шон, 'насок трап'л'аній, со'рочка ра'доўл'ана, пору'каўл'а;*

- двофонемна сполука |мн'| зафіксована на місці |мј|: *со'ломн'аник, солом'н'аники, капе^u'л'ух со'ломн'аній, капе^u'л'ух со'ломл'аній*. Двофонемні сполуки губних з |л'|, |н'| поширені в південно-західних говорах [5, 59].

Появу протетичних та епентетичних приголосних А. Костюк в лексиці подільського говору називає високочастотними змінами, які відчутно модифікують матеріальну оболонку слова [6, 51];

- фонема |ф| реалізується звукосполученням [хв] у словах *ал'іх'ве, гал'іх'ве, кух'вайка, 'л'іхвик, хвла'нел', х'в'ібра, хва'та, хво'нарик, х'ворма;*

звучком [x] – *'кохта, 'кохточка, хла'нел', х'рензл'і, х'л'іци, худ'болка;*

звучком [в] – *'л'іу'чики;*

- звукосполучення [хв] може заступатися звуком [ф]: *за'їйа'затис'а 'курачим фос'том, ф'іст 'курачий;*

- звукосполучення [кв] переходить у звук [ф]: *фа'сол'ка.* Згідно з АУМ, це явище характерне для багатьох говорів південно-західного наріччя (I, к. 100);

- фонему [x] в окремих лексемах реалізовано звуком [ф]: *'фустка, ф'л'астик, 'футро;*

- як правило, зникла кореляція твердості : м'якості приголосних [р] : [р']. Лише в позиції перед [і] відбувається пом'якшення [р'] : *п'р'ізвишче, 'р'із'ко.* В усіх інших випадках [р] не пом'якшується: *б'руки, мо'рачка, п'ражичка, зап'ратати со'рочку, зап'рататис'а, кар'ман пра'миї, кар'ман 'їнутраній, к'і'нець 'курачий, 'ком'ір мо'рац'киї, кру'чок, на'рад, нара'жатис'а, о'дежа з'разна, пал'то шк'іра'не, п'раж'ка, п'ража, п'рад'іво, п'радиво, 'рушики, рад'н'анка, с'і'рак, с'іра'чина, т'рапка, трох'р'ічка;*

- сполука [вн] → [мн]: *'р'імно, р'ім'нен'ко, р'імно'м'ірно.* Ф. Жилко зауважував, що явище назалізації характерне для південно-західних, зокрема подільських, говірок [5, 59];

- у звукосполуках [с'в'], [ц'в'] перед [йа] відбувається диспалаталізація губного приголосного: *їд'і'ватис'а с'ва'тошно, їд'і'ватис'а с'ват'ково, о'дежа про с'вато, о'дежа с'ват'кова, го'дежа с'ва'тошна, од'а'гатис' с'ват'ково, 'од'аг с'ва'тешній, 'од'аг с'ва'тошній, 'од'аг с'ват'ковий, 'од'аг про с'вато та ін.;*

- звукосполука [ли] передається звукосполученням [л'і]: *та'лош'і гл'і'бок'і, ~ п'і'їгл'і'бок'і, ~ пол'гл'і'бок'і;*

- реалізація звукосполук [ки] як [к'і]: *к'і'шен'а;*

- приголосний [т'] у кінці складу пом'якшується: *за'кот'ка*, *'виворот'*, тоді як у дієсловах III ос. кінцевий приголосний [т'] диспалаталізується;

- утрата довготи приголосних [т':], [н':], [л':], [з':], [ч':] після голосних перед голосним [а]: *ўд'і'ван'а*, *ўзу'ван'.а*, *ўзу'т'а*, *ўбра'н'а*, *к'лоч'а*, *к'лоча*, *ла'тан'.а*, *лах'мот'а*, *ма'нат'а*, *мо'туз'.а*, *п'лат'а*, *пра'н'а*, *тер'м'іт'а*;

- одзвінчення глухих звуків: *'од'аг поўс'аг'ден.иї*;

- префікс *від-* перед глухими послідовно передається як *от-*: *от'рез*, *от'р'ез*, *от'логи*, *от'жати*, *ворот'н'ік откид'ниї*, *'ком'ір откид'ниї*, *'ком'ір от'логії*, *'ком'ір отлож'ниї*, *'од'аг от'ход'аниї*.

Багато лексем зазнають зміни формальної структури слова, що виявляється насамперед у субституції приголосних, втраті етимологічних приголосних, появі епентетичних звуків, усіченні основи, метатезі. У східноподільських говірках зафіксовано результати субституційних процесів:

/п/ – /ф/: *каф'тан* – *кап'тан*;

/в/ – /л/: *коў'пак* – *кол'пак*;

/п/ – /б/: *пе^u'тел'ка* – *би'тел'ка*;

/б/ – /п/: *бома'з'ейка* – *пома'зейка*;

/м/ – /н/: *бур'мус* – *бур'нус*;

/м/ – /в/: *ш'л'оўка* – *ш'л'омка*;

/л/ – /р/: *пл'ісе'роўка* – *прис'іроўка*;

/х/ – /ш/: *капе'л'ух* – *капе^u'л'уш*, *капи^e'л'уш*;

/с/ – /ш/: *сара'фан* – *шара'фан*.

Епентетичний звук [й] з'являється, як правило, в інноваційних лексемах іншомовного походження після губних та [л'], [н']: *бйаз'*, *ви'л'йур*, *в'іл'йур*, *п'ін'йу'ар*, *г'ін'йур*, *ген'йур*, *гип'йур*. Вставні голосні відзначено у словах *кан'ва* – *кано'ва*, *кон'верт* – *коно'верт*, *ней'лон* – *нейи'лон*, *найа'лон*, *найі'лон*, *ней'лонка* – *найа'лонка*, *найі'лонка*, *нейі'лонка*.

У ряді говірок досліджуваного континууму має місце втрата етимологічного приголосного у словах іншомовного походження, що називають явищем віддзеркалення протези [4]. Дослідники подільсько-середньонаддніпрянського суміжжя вказують на це явище як характерну рису перехідних говірок [8; 10; 11], але його спостерігаємо і в західних говірках Східного Поділля: *гал'і'фе* – *ал'іх'ве*, *ал'і'фе*, *ал'і'фе*, *гол'ф* – *ол'ф*, *'гол'фи* – *'ол'фи* (Березовська, 56).

Явище метатези та усічення основи найчастіше спостерігаємо в словах іншомовного походження: *дерман'тин* – *драма'т'ін*, *драман'т'ін*; *д'іаго'нал'* – *д'іа'нал*, *д'іо'нал*, *комб'ін'і'зон* – *комб'ін'зон*, *комб'і'зон*, *марк'і'зет* – *мар'к'із*, *'пуговичка* – *'пувичка*, *ри'тузи* – *ри'тузи*.

Специфіку східноподільських говірок репрезентують явища акцентуації. У багатьох досліджуваних говірках відзначено випадки перенесення наголосу на останній склад, що є характерним для подільського діалекту: *фут'ро*, *хут'ро*, *б'ілиз'на*, *бур'мус*, *л'іт'ник*, *об'руч*, *кап'тур*, *поли'ки*.

Серед морфологічних рис відзначимо такі:

- прикметники утворюються за допомогою суфікса *-ов-*: *'замшовий*, *ворот'н'ік* *'шал'овий*, *'ком'ір* *'шал'овий*, *'ком'ір* *стойан'цовий*, *'ком'ір* *стор'цовий*, *'ком'ір* *сторцо'вий*, *ха'лат* *п'л'ушовий*, *'шапка* *с'мушова*, *'шапка* *ка'ракул'ова*;

- пасивні дієприкметники утворюють за допомогою суфікса *-ан-*: *на'мисто* *роск'лад'ане*, *о'дежа* *по'ход'ана*, *о'дежа* *по'ношана*, *о'дежа* *'нос'ана*, *о'дежа* *з'ношана*, *о'дежа* *при'ход'ана*, *го'дежа* *з'нос'ана*, *'од'аг* *за'ход'аній*, *'од'аг* *'нос'аній*, *'од'аг* *'ношаній*, *'од'аг* *з'нос'аній*, *'од'аг* *з'ношаній*, *'од'аг* *от'ход'аній*, *'од'аг* *по'нос'аній*, *'од'аг* *по'ношаній*, *'од'аг* *при'ношаній*, *'од'аг* *при'ход'аній*, *'од'аг* *'ход'аній*, *плашч* *проро'зин'аній*, *п'лат'а* *за'вужане*, *'шапка* *п'лет'ана*, *ру'каў* *за'вужаній*;

- орудний відмінок іменників чоловічого роду м'якої групи має закінчення іменників твердої групи *-ом*: *заўйа'затис'а* *ба'гац'ким*

к·ін'ц'ом, заўйа'затис'а дур'ним к·ін'ц'ом, заўйа'затис'а 'курачим к·ін'ц'ом;

• спорадично в досліджуваних говірках виявлено зміни граматичного роду лексем, причиною якої, на думку дослідників перехідних говірок, є міждіалектна взаємодія [10, 41]. Зауважимо, що явища зміни граматичного роду лексем зафіксовано на всій досліджуваній нами території, зокрема:

а) жіночий > середній: *пир'чатка – пир'чатко;*

б) середній > жіночий: *к'рижмо – к'рижма;*

в) чоловічий > жіночий: *су'в'їй, су'вої – су'воїа, чо'хол, чи'хол – 'чохла, ворс – 'ворса, вор'са, ман'жет – ман'жета;*

г) чоловічий > середній: *чо'хол – 'чохло;*

г) чоловічий > множина: *кл'ош – кл'ош'ї, 'л'їфик – 'л'їфики;*

д) множина > жіночий: *к'риси – к'риса.*

Поєднання ареально протиставних лексичних одиниць, які зіштовхуються в одній говірці, веде до утворення контамінованих форм. Лексична контамінація в досліджуваних говірках виявляє себе у функціонуванні словосполучень. Наприклад, аналітичне найменування *б·і'лизна с'п·ідн'а*, відоме у говірках зі значенням 'натільний одяг', 'спідні чоловічі штани', постало шляхом поєднання лексем *б·і'лизна* та *с'п·ідн'е*, які функціонують у багатьох досліджуваних говірках. Номінація *с'п·ідн'е б·іл'їо* 'натільний одяг', 'спідні штани' постала шляхом поєднання лексем *б·іл'їо* та *с'п·ідн'е*, відомих у говірках із таким же значенням. За такою моделлю шляхом контамінації утворена номінація *ш'мат'а с'п·ідн'е* 'натільний одяг' із лексем *ш'мат'а* 'спідній одяг' та *с'п·ідн'е* 'тс'. Складна назва *'димка ў ти^ет'анку* 'спідниця, густозібрана в поясі' виникла в результаті поєднання лексем *'димка* 'спідниця на зборочках у поясі', відомої в західних досліджуваних говірках, та лексеми *ти^ет'анка* 'спідниця, густозібрана в поясі', яку

зафіксовано в більшості досліджуваних говірок. Композит *ʃaпка-вуʃaпка* виник у результаті юкстапозиції.

Отже, лінгвогеографічне і лексикографічне опрацювання лексики східноподільських говірок дає змогу констатувати, що на фонетичному, морфологічному та акцентуаційному рівнях вони є типовими подільськими, хоч і зазнають впливу сусідніх говорів.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Варченко І. О. До вивчення говіркових і топонімічних даних східного Поділля / І. О. Варченко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К., 1962. – С. 31 – 44.
3. Гороф'янюк І. В. Структурна організація та ареалогія флорономенів центральноподільських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Гороф'янюк. – К., 2010. – 20 с.
4. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
5. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. школа, 1955. – 315 с.
6. Костюк А. В. Формальна модифікація слова в ареальному аспекті / А. В. Костюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 51 – 57.
7. Краєвська Г. П. Народна виробнича термінологія центральних говірок Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. П. Краєвська. – К., 2010. – 24 с.
8. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2000. – 265 с.

9. Очеретний А. Д. Морфологічні і лексичні особливості говірок Уманського району / А. Д. Очеретний // Наукові записки Київського пед. ін-ту. – Т. 26. – К., 1957. – С. 14 – 27.
10. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглас : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Тищенко Тетяна Миколаївна. – К., 2003. – 194 с.
11. Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглас : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова»/ Щербина Тетяна Василівна. – К., 2003. – 341 с.

Джерела

АУМ І – Атлас української мови. В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Надніпрянщина і суміжні землі / ред. кол. : І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с., карт.

Березовська – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках / Г. Г. Березовська. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.